

Жораева Г.Т.

тарих ғылымдарының кандидаты,
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ., e-mail: guljamal-77@mail.ru

**XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ ТАТАР ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ
БІРТҰТАС МҰСЫЛМАН МЕМЛЕКЕТІН ҚҰРУДАҒЫ
ТҮРІКШІЛДІК ИДЕЯСЫ**

Бұл мақалада татар зиялылары тұтас мұсылман мемлекетін құру идеясын қолдауы, мәселен, татар зиялыларының: “Біз түріктердің біріккеніне, мұсылмандардың біріккеніне қарсы емеспіз, бірақ біз оларға өздерінің күшті мәдениетімен, мықты ұлттық ұлтымен, әдет-ғұрыпымен енуді қолдаймыз” деген идеясын татар лидерлері мен башқұрттардың қолдаулары сөз болған. Мұсылмандарға бірігуді қажет ететін бағдарламалар, “мұсылман комитеті” және “бұратаналар комитетінің” құрылуы зерттелген. Түрікшілдік идеясын насихаттап, біртұтас мұсылман мемлекетін құруды көздеген татар зиялыларының көпшілігі кеңес өкіметі орнағаннан кейін оның түрлі салаларында қызмет етуі айқындалған.

Түйін сөздер: татар зиялылары, түрікшілдік идея, ұлттық проблемалар, төңкеріс, бұратаналар комитеті, мұсылман комитеті, жалпықазақ съезі.

Zhorayeva G.T.

Candidate of historical sciences,
Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University,
Kazakhstan, Turkistan, e-mail: guljamal-77@mail.ru

**Turkic idea of tatar intelligentsia in the formation
of muslim states at the beginning of the 20th century**

This article discusses the Tatar intelligentsia supporting the idea of creating a whole Muslim state, for example, the Tatar intelligentsia said: «We are not against the unity of the Turks, the unification of Muslims, but we support them to enter with their strong culture, strong national heritage and traditions”, supported the Tatar and Bashkir leaders. The Muslims have studied the programs that need to be merged, the creation of the “Muslim Committee” and the “Local People Committee”. Many Tatar intellectuals, who propagandized the idea of Turkicist and set up a single Muslim state, determined that they would serve in various fields after the establishment of the Soviet government.

Key words: the Tatar intelligentsia, the Turkic idea, national problems, a coup, a middle class committee, a Muslim committee, an all-Kazakh congress.

Жораева Г.Т.

кандидат исторических наук,
Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи,
Казахстан, г. Туркестан, e-mail: guljamal-77@mail.ru

**Идея тюркизма татарской интеллигенции
в создании единого мусульманского государства в начале XX века**

В статье рассматривается поддержка татарской интеллигенцией идеи единого мусульманского государства, к примеру они говорили: «Мы не против объединения всех тюрков и мусульман, однако мы поддерживаем их вхождение своей великой культурой, сильным национальным единством и традициями», причем эта идея выдвигалась татарскими и башкирскими лидерами. Проведено

изучение программ, необходимых для объединения мусульман, создание «мусульманского комитета» и «комитета инородцев». Определено участие татарской интеллигенции в продвижении идей тюркизма и деятельности советской власти после ее установления.

Ключевые слова: татарская интеллигенция, идея тюркизма, национальные проблемы, переворот, комитет инородцев, мусульманский комитет, общеказахский съезд.

Кіріспе

Қазан революциясының жеңісімен байланысты ұлттық проблемалар, бірінші кезекте ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселелері өткірірек талқылана бастады. Большевиктік ұйымдар, Қазақстан мен Түркістан Кеңестері өздерінің бүкілқазақтық және бүкілтүркістандық съездерін шақыруға әзірлене бастады. Кеңестердің бүкілқазақтық съезін шақыруға дайындық жұмыстары өлкеде кеңес өкіметін нығайту процесімен қат-қабат жүріп жатты. Іс жүзінде бұл кеңес өкіметін нығайту жолындағы күрес, сонымен бірге, кеңестік мемлекеттіліктің қалыптасуы жолындағы күрес дегенді білдіреді.

Мәселенің методологиясы

Татар азаматтары да Қазан төңкерісінің негізгі мақсатын түсінбеді. Сондықтан, бұл төңкеріске аса қуана да қоймады. Төңкерісті қолдаушылар үкімет тарапынан қысымшылық көргендер мен төменгі тап өкілдері болғандығын атап өтуіміз керек. Қазан революциясынан көп бұрын-ақ қазақ-либералдық-демократиялық қозғалысының жетекшілері Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуына байланысты өздерінің бағдарламалы көзқарастарын кеңінен насихаттаған болатын (Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін, 1994: 308).

Мәселенің зерттелу деңгейі мен деректік негізі

Татар зиялылары мен жастары Уақытша үкімет пен депутаттар кеңесінің құрамында да болған. Олар жергілікті тұрғындармен бірлесе кеңес өкіметін құруға белсене араласып, азамат соғысы жылдарында ақ гвардияшыларға қарсы күрескен революционерлер етене араласты. Солардың бірі Сабыржан Ғарапшаұлы Ғаббасов.

Сабыржан 1879 жылы әкесі Ғарапша ашқан Сергиополь (Аягөз) қаласындағы медреседе білім алып, 1905 жылы білім жолына түскен жастармен бірге Қазан қаласына келіп, 1912 жылға дейін осы қалада оқиды. Осы жылдары Сабыржан

марксистік үйірмелерге қатысып, революциялық идеялармен қаруланады. Оның кейіннен танымал революционер болуына большевик Құсайын Ямашев үлкен әсер еткен. Қазандағы жылдар Сабыржанның азаматтық көзқарасының қалыптасуына әсер етті (Қойгелдиев, 1989: 3).

С. Ғаббасов татар және қазақ зиялыларының арасында бұрыннан қалыптасқан өзара ағайындық дәстүрді одан әрі нығайтуға үлес қосты. 1912 жылы ол туған жеріне қайта оралып, мектепте мұғалімдікке кіреді. Бұл жылдар аралығында ол қазақ және татар тілдерінде шығып тұрған “Айқап” журналы мен “Уақыт” газетіне оқу-ағарту мәселесіне арналған бірнеше мақалалар жариялайды. “Айқап” журналының өзіне қазақтардың шаруашылығы, мәдени өмірі, тарихы турасында 15-ке жуық мақаланы жариялаған. Сабыржан кейіннен “Алаш” газеті мен “Үш жүз” партиясын құрған Көлбай Төгісовпен және қазақтың Е. Маманов сияқты белді азаматымен қарым-қатынаста болып, солар турасында аталмыш газет-журналдарға мақала жазған. Бірінші дүниежүзілік соғыс басталысымен С. Ғаббасов әскери қызметке алынады. Әскер қатарында унтер-офицер шеңберінде фельдшер болып қызмет етеді. Алайда, ол 1915 жылы әскерлер арасында революциялық пиғылдағы үгіт-насихат жүргізгені үшін патша үкіметінің тарапынан айыпталуына байланысты әскерден қашып, Бішкек, Әулиеата, Шымкент қалаларын паналайды. Кейін Кавказға өтіп кетеді. Ол 1916 жылы қайтадан Верный қаласына оралып, мұнда газет-журналдарға “Аягузи” деген лақап атпен мақалалар жариялап тұрады (Ұлттық Энциклопедия, 2001: 93). Осы жылдың күзінде Сабыржан Қазанға бара жатқан жерінде ұсталып, абақтыға қамалады. Абақтыдан тек 1917 жылы Ақпан революциясы жеңгеннен кейін босатылып, революциялық күреске белсене кіріседі. Ол “Мұсылман комитетінің” әрекетіне қарсы шыққан. С. Ғаббасов Сергиопольде (Аягөз) кеңес өкіметін орнатуда ұйымдастырушы болып, ақ әскерлеріне қарсы күресуде орыс, қазақ, татарлардан тұратын партизандық отряд құрды.

Петропавлдағы кеңес өкіметін орнатуға қатысқан татар азаматтарының бірі – Кәрім

Рахымұлы Сүтішев болды. Ол Троицкідегі медреседе оқып жүргеннің өзінде Ғ. Тоқайдың өлеңдерін жатқа біліп, революциялық пиғылда жазылған әдебиеттерді оқыған. Молдаға қарсы шыққаны үшін медреседен шығарылады. Петропавл қаласына келіп, астыртын большевиктер ұйымына қосылып, патша үкімет саясатына қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізеді. Ол байлардың тауарларды көтеріңкі бағамен сататынын әшкерелеу мақсатында қолдан жасалынған парақшалар шығарудан бастап, патшаны құлатуға шақырған жасырын кітаптарды татар тіліне аударып, оларды Омбы, Атбасар, Троицкі, Көкшетау қалаларына жеткізуге демократтар ұйымдастырғанға дейінгі революциялық жұмыстардың бәрін де атқарды. Сол бір реакция жылдарында кейбір большевиктер қуғын-сүргінге ұшырауына қарамастан, татар және қазақ интеллигенциясын социалистік-демократиялық үйірмелерге тоғыстырды (Бюллетень Семипалатинского областного исполнительного комитета, 1917: 6).

1917 жылғы революциядан бұрын Петропавл мен барлық Ақмола губерниясында екі ғана ірі социал-демократиялық және социал-революционерлердің ұйымдары бар еді. Социал-демократиялық ұйымның белсенді Дубынин, Казачков, Зайкиндердің қатарында Кәрім Сүтішев те болды. Ұйым мүшелері түрлі қызметтерді атқарды. Мәселен, И. Дубынин интеллигенция арасында, З. Казачков теміржолшылар, Кәрім Сүтішев жүк түсірушілер мен арбакештердің және жастар арасында революциялық үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді.

Петропавлда депутаттар кеңесі құрылған кезде інісі Хамитпен бірге сол кеңестің құрамына сайланды. Депутаттар кеңесінің Атқару комитеті Хамит Сүтішевке “бұратаналар комитетін” және “мұсылман комитетін” құруды тапсырды. Комитеттерді құруға бірнеше татар жастары белсене кіріскен. Хамит Сүтішев өзінің естелігінде комитет ісін құруға Сүтішев, Шагиев, Ыдырысов, Әбубакировтардың қатысқандығын атап өткен (В огне революции, 1957а: 162).

Комитеттерді құру барысында К. Сүтішев және Х. Базарбаевтың бастамасымен жиырма бес адам қатысқан мәжіліс өткізіліп, онда саяси бағдарлама қабылдау және уақытша “мұсылман комитетінің” құрамына кандидаттар сайлау мәселелері қарастырылды. Бірінші мәселе бойынша бірден социал-демократтар мен социал-революционерлердің бағдарламалары ұсынылды. Алайда, мұсылмандарға бірігуді

қажет ететін бағдарламалар қажет деген негізбен екі бағдарлама да қабылданбады.

Депутаттар кеңесінің екінші мәжілісі аталмыш екі мәселені тағы да қарастырды. Бұл жолы да бірінші мәжілістегідей саяси бағдарламалар қабылданбады. Мұсылман комитетінің бағдарламасын жасау үшін арнайы комиссия құрылып, оның құрамына Шагиев, Құрманғалиев, Ғалиев, Мақсұтов және ағайынды Сүтішевтер енді. Мұсылман комитетінің құрамын сайлау барысында бірнеше қиыншылықтар туды. Өйткені, мұсылмандар арасында Уақытша үкіметке бағыну қажет пе деген мәселе төңірегінде қызу айтыс-тартыстар болып жатқан еді. Мұсылман комитеті Мәскеудегі мұсылмандардың орталық комитетіне жүгінуге бел буды. Орталық комитет қандай жағдай болса да, сондай-ақ табына қарамай барлық мұсылмандарды біріктіру қажеттігі жөнінде кеңес берді.

1917 жылдың тамызында К. Сүтішев Том қаласына оқуға кетіп, Петропавлға Атқару комитеттің шақыртуымен тек 1918 жылдың ақпанында қайтып оралады. Алайда, контрреволюциялық төңкеріс кезінде ол қамауға алынады. Татар Резеп Қасымов 300-дей жүк тасмалдаушылар мен арбакештерді ұйымдастырып, Кәрімді қамаудан босатуды талап еткеннен кейін ол босатылады. Бұл уақытта мұсылман комитеті татарылып, оның орнына “Милле Шара” атты татарлардың ұйымы құрылады. Бұл ұйым маңайына көпшілік мұсылман кедейлерін тарта білді (В огне революции, 1957б: 170-171). Петропавлдың жұмысшылары мен солдаттары 1917 жылдың күз бойы үкімет билігін қолға алу жолында белсенді дайындықтар жүргізді. Осы жылдың 4 қазанында большевиктер И. Дубынин, К. Сүтішев және басқалар консерві зауытының жұмысшылары арасында, темір жол депосында, 33-ші запастағы атқыштар полкінің солдаттары арасында кеңес өкіметін қолдау жөнінде үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Ал 18 қазанда Петропавл большевиктері Петроградқа II Бүкілресейлік съезге кеткен депутатқа “билікті жұмысшы, солдат және шаруалар депутаттар кеңесінің қолына көшіру” шешіміне дауыс беруі турасында телеграфтық хат жолдады (Пахмурный, Григорьев, 1978: 149). Кәрім Сүтішев 1918 жылдың 30 мамырында чехославак әскерлерінің қолынан қаза тапты.

1917 жылдың аяғында Жетісуда ақгвардияшылар мен депутаттар кеңесін жақтаушылар арасында Құрылтай жиналысына сайлау жолын-

да үлкен тартысқа түсті. Татар зиялылары мен жастары Уақытша үкіметтің құрамына мүше болып, елдегі болып жатқан саяси жағдайды тыныштандыруға кіріскен болатын.

1917 жылы Жетісудің уақытша атқару комитетінің құрамында татар Біләл Хисамуттинов болып, осы жерде кеңес өкіметінің түпкілікті орнауына елеулі үлес қосты. Біләл Қазан губерниясында 1874 жылы дүниеге келген еді. 1895 жылы Троицкідегі “Мұхамедия” медресін бітіргеннен кейін Торғай облысының Қостанай уезінің мектебіне мұғалім болып келіп, ол жерде 1902 жылға дейін бала оқытады. Ал 1903-1905 жылдар аралығында Ташкент пен Верный қалаларында жеке сауда үйінің есепшісі болады. Алғашқы орыс революциясы жылдарында қайтадан оқытушылық қызметке оралып, орыс-түзем мектебінде сабақ береді. 1906-1907 жылы ол жеке фирманың бухгалтері, ал 1907 жылдан 1916 жылға дейін мектеп мұғалімі болады. 1914 жылы дүниежүзілік соғыс басталған кезде ағасы Минникаймен бірге 1916 жылы майданға кетіп, тек қатты жарақат алуына байланысты 1916 жылы Верный қаласына оралған болатын. Біләл 1917 жылғы революцияны қуанышпен қарсы алды. Ол Верныйдағы атқару комитетінде қызметте жүріп, аса көзге түскен соң Жетісу Әскер-Революциялық комитетіне сайланып, онда ағарту және заң істерімен айналысады. М. Хисамуттинов Д.А. Фурмановпен жақсы таныс болған. Аз ұлттардың митингілерінде, жиналыстарда Д.А. Фурманов оны тілмаш ретінде ертіп жүрген. Оның өмірі 1937 жылы “халық жауы” ретінде үзілді (Страницы трагических судеб, 2002: 15-17).

Бүкілресейлік құрылтай жиналысына сайлау кезінде “Шурои-улема” ұйымы “Шурои-ислам” ұйымымен бірлесе депутаттыққа кандидаттар беруден бас тартқан болатын. Олар 1917 жылдың 2 қазанда Түркістан қаласында Сырдария облысы мұсылмандарының сиезін өткізіп, онда Құрылтай жиналысына өз аттарынан депутаттыққа кандидаттар тізімін жасады. Бұл тізімнің ішінде татарлар да болды. Атап айтсақ, тізімдегі 14 адамның ішінде С. Лапин, С. Махмұдқожа, С. Алдабергенов, С. Нұрмұхамедов, Садық қожа ишан, Х. Ибрагимов, Т. Ғалым, О. Мерейов, М. Мабирхан, Ә. Топшыбашев, Қ. Бұралқиев, С. Юсупов, С. Наргелов, Ғ. Махдум бар еді (Рүстемов, 2004: 47-48). Бұл ұйым С. Лапинды Бүкілресейлік құрылтай жиналысына сайлап, Түркістан штатының конституциясын дайындады.

Қазақстанда Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау негізінен белгіленген мерзімде

қараша айының 12-18-і аралығында өтті. Сайлау тек қана Жетісу мен Сырдария облыстарында осы мерзімнен кешірек жүргізілді. Осыған дейін барлық партиялар мен саяси ұйымдар өз кандидатураларын ұсынып, қажетті дайындық жұмыстарын жүргізіп үлгерген болатын. Сайлау науқанына түрлі саяси партиялар, қоғамдық бірлестіктер, сонымен қатар көптеген ұлттар өкілдері өз алдына бөлек бағдарламалар түзіп атсалысты. Татар зиялылары да бұл Құрылтай жиналысының сайлау барысына белсенділік танытты.

Бұл сайлау бұрынғы Ресей империясы аймағындағы алғашқы демократиялық сайлау еді. Сайлау жалпыға бірдей, тең, төте және құпия түрде болды. Сайлау алты округтің бесеуінде пропорционалды, ал Орда округінде мажоритарлы жүйе бойынша жүргізілді. Бұл сайлаудың әділ түрде өтуіне өлкедегі барлық қоғамдық ұйымдар мен саяси партиялар мүдделі болды. Қоғамдық ұйымдардың мүшелері арасында татар ұлт өкілдерінің барлығы бізге белгілі. Қараша айларында Қоқан, Ташкент, Түркістанда жиналыс, съездер өткізіліп, билік кімнің қолына көшу керек деген мәселе төңірегінде қызу тартыс болды. Мәселен, 1917 жылдың 15-22 қараша аралығында Түркістанда болған мұсылмандардың өлкелік 3-ші съезінде биліктің Халық комиссарлар кеңесі қолына өту керектігі жөніндегі шешімге С. Лапин бастаған “Шурои-ислам” ұйымы барынша қарсылық танытып бақты. Х.Ш. Иноятов көрсеткендей, С. Лапин 25 қарашада “Свободный Самарканд” газетіне жарияланған мұсылман съезінің резолюциясын оқып, мұсылмандардың мұсылмандар қандай да бір топтың үкімет билігін басып алу әрекеттеріне келіспейтіндігін және мойындамайтындығын білдірді (Иноятов, 1978: 218).

Татар зиялылары тұтас мұсылман мемлекетін құру идеясын қолдады. Мәселен, татар зиялысы С. Алкин бұл турадағы ойын былайша білдірген еді: “Біз түріктердің біріккеніне, мұсылмандардың біріккеніне қарсы емеспіз, бірақ біз оларға өздерінің күшті мәдениетімен, мықты ұлттық ұлтымен, әдет-ғұрыпымен енуді қолдаймыз”. Мұндай пікірді татар лидерлері ғана емес, башқұрттар да қолдады (Исхаков, 2003: 75).

1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында Орынборда екінші жалпықазақ съезі болып, 80-ге жуық депутаттар бас қосты. Бұл съезге башқұрт өкілдерінің атынан Ахмед-Зәки Валидов пен жергілікті мұсылмандық әскери Шураның делегаты прапорщик Баширов, “Жаңа

уақыт” газетінің бас жазушысы Фатих Кәрімов, Орынбор әскери шебінен Т. Седельников және т.б. құрметті қонақтар шақырылды. Аталмыш зиялылар съездің ашылуын құттықтап, қазақ халқын бірлікте болуын үндеді.

Бұл екінші жалпықазақ съезінде дін мәселесін қарастырған кезде мұсылман дініне ортақ істер татар қазыларымен және мүфтиімен бірге қарау турасында қаулы қабылданса, ал 20-25 тамызда Ақтөбе қаласында болған Торғай облыстық екінші қазақ съезінде Қазанда қиыншылыққа ұшырағандарға жәрдем мәселесі көтеріліп, съезге қатысушылар 418 сом ақша жинап, мұсылман кеңесіне жіберу мәселесін қолға алды («Алаш қозғалысы», 2004: 408-409).

1917 жылғы 7-15 желтоқсан аралығында Том қаласында төтенше жалпысібірлік съезд өткізіліп, оған Ә. Бөкейханов бастаған тоғыз адамнан қазақ делегациясы қатынасты. Бұл съезде Г.Н. Потанин басқарған Сібір үкіметі құрылып, сібір мұсылмандарының атынан Ә. Ермеков пен татар Ы. Нығматуллин Сібір үкіметі кеңесіне сайланады. К. Нұрпейісов көрсеткендей, Сібір облыстың кеңесі екінші жалпықазақ съезінің Алашорданы құру туралы шешімін қолдап, Кеңес өкіметін мойындамау жөнінде қаулы қабылдады (Нұрпейісов, 1995: 143).

11 желтоқсанда екінші жалпықазақ съезі “Қырғыз (қазақ) федерациясын” құру турасында шешім қабылдаған болатын. Сондай-ақ, “Қазақ (Алаш) автономиясы” да құрылып, оның

орталық комитетіне Ә. Бөкейханов басқарған 15 мүше сайланды.

Екінші жалпықазақ съезімен қатар Орынборда 8-20 желтоқсан аралығында Башқұртстанның 3-ші облыстық құрылтайы өтіп, оған 223 делегат қатысты. Құрылтайға қатысқандардың арасында татар, орыс және тағы басқа ұлт өкілдері де болды. Бұл Құрылтай жиналысында Башқұрт автономиясын құру мәселесі қойылып, осы төңіректе екі топ арасында тартыс болды.

Қорытынды

Мұсылман қозғалысына қатысқан кейбір татар және қазақ қайраткерлері зиялылар тартынан қолдау таппағандықтан шетелге кетуге мәжбүр болды. Алайда, олар эмиграцияда жүрсе де Ресейдегі түркі-мұсылман халықтарының азаттық қозғалыс қайраткерлерімен астыртын байланыс орнатуға тырысып бақты. Түрікшілдік идеясын насихаттап, біртұтас мұсылман мемлекетін құруды көздеген татар зиялыларының көпшілігі кеңес өкіметі орнағаннан кейін оның түрлі салаларында қызмет етті. Қазақстан территориясында мекендеген татар ұлт өкілдері қазақ халқымен бірлесе отырып, патша үкіметінің отарлық саясатына қарсы шықты. Олардың алдыңғы қатарлы өкілдері үгіт-насихат жұмыстарын жүргізіп, қазақ зиялыларына дін, тіл жолында күресте ниеттес болды.

Әдебиеттер

- Алаш қозғалысы. (2004). Құжаттар мен материалдар жинағы. Алматы: Алаш.
 Бюллетень Семипалатинского областного исполнительного комитета. (1917). Семипалатинск.
 В огне революции. (1957). (Воспоминания участников Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны в Казахстане). Алма-Ата.
 Иноятов Х.Ш. (1978). Победа Советской власти в Туркестане. Москва: Мысль.
 Исхаков С.М. (2003). Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. – лето 1918 г.). Москва.
 Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. (1994). (Очерк). Алматы: Дәуір.
 Қазақстан. (2001). Ұлттық Энциклопедия. Алматы.
 Қойгелдиев М. (1989). Жалынды ғұмыр. Социалистік Қазақстан, № 297.
 Нұрпейісов К. (1995). Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек.
 Пахмурный П., Григорьев И. (1978). Октябрь в Казахстане: (из опыта партийного руководства борьбой масс за победу Октябрьской революции в Казахстане). Алма-Ата: Казахстан.
 Рүстемов С. (2004). “Шуро-улема” ұйымының құрылуы мен қызметі. Қазақ тарихы, № 6.
 Страницы трагических судеб. (2002). Сборник воспоминаний жертв политических репрессий в СССР в 1920-1950-е гг. Алматы: Жеті жарғы.

References

- Alash kozgalisi. (2004). Kujattar men materildar jinagi. [Documents and materials]. Almaty: Alash.
 Bulletin Semipalatinskogo oblastnogo ispolnitelnogo komiteta. (1917). [The Bulletin of the Semipalatinsk Territorial Reproductive Committee]. Semipalatinsk.

- V ogne revolusii. (1957). [In the fire revolution]. (Vospominania uchastnikov Velikoi Oktiabrskoi sotsialisticheskoi revolusii i grajdanskoi voini v Kazakstane) [Welcomed the participants of the October Revolution and the Civil War in Kazakhstan]. Ama-Ata.
- Inoiatov H.Sh. (2003). Pobeda Sovetskoj vlasti v Turkestane. [Victory of the Sovietsky vlasi in Turkestan]. Moskva: Misl.
- Ishakov S.M. (2003). Rossiiskie musulmane i revolusia (vesna 1917 g. – leto 1918 g.). [The Russian Moslems and the Revolution (spring 1917 y. – summer 1918 y.)]. Moskva.
- Kazakstan tarihi kone zamannan buginge dein. (1994). (Ocherk). [History of Kazakhstan from ancient times to present]. Almaty: Daur.
- Kazakstan. (2001). [Kazakhstan]. Ulttik Ensiklopedia. [National Encyclopedia]. Almaty.
- Koigeldiev M. (1989). Zhalindi gimir. [Flaming Life]. Sosialistik Kazakstan. № 297.
- Nurpeisov K. (1995). Alash ham Alashorda. [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek.
- Paxmurni P., Grigoriev I. (1978). Oktiabr v Kazakstane: (iz opita partiinogo rukovodstva boorboi mass za podedu Oktiabrskoi revolusii v Kazakstane). [October in Kazakhstan: (The Opposition Party Leadership Force Maj. Victory for October Revolution in Kazakhstan)]. Ama-Ata: Kazakstan.
- Rustemov S. (2004). “Shuroi-ulema” uimnin kurilui men kizmeti. [Creation and activity of the organization “Shuroi-ulema”]. Kazak tarihi. -№ 6.
- Stranisi tragicheskikh sudeb. (2002). Sbornik vospominanii jertv politicheskix repressii v SSSR v 1920-1950-e gg. [The winner of the epic poetry repression in the USSR in 1920-1950.] Almaty: Zheti zhargu.